

ԱՐՑԱԽԻ, ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ԵՎ ՂԱՐԱՔԱՂԻ  
ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Այսօր, երբ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի և լեռնային Պարաբաղի Հանրապետության հռչակման հետ կապված պատմագիտական ռեալիզմի միջոցով, մամուլը, հեռուստատեսությունը և ռադիոն հաճախակի ու բազմակողմանիորեն անդրադառնում են արցախյան խնդիրներին, Հայոց Արևելից կողմեր, Արցախ, Ղարաբաղ և լեռնային Ղարաբաղ պաշտոնապարհադրական տարածքաշրջանները տարածքային առումով միշտ չէ, որ ճիշտ մեկնաբանություն են ստանում: Եվ եթե ի նկատի ունենանք, որ այն երբեմն որոշակի միտումնավորություն ու նպատակադրվածություն ունի (մասնավորապես ադրբեջանական ու թուրքական պատմագիտական շրջաններում), ապա հասկանալի կդառնա, որ հարցիս քննությունը ոչ միայն զուտ գիտական ու ճանաչողական, այլև շատ կարևոր քաղաքական նշանակություն ունի:

Հայացք նետելով պատմության վաղնջական ժամանակների խորքը, մենք գրավոր աղբյուրներում առաջինը հանդիպում ենք Արցախի հիշատակությունը: Արարատյան թագավորության տիրակալ Սարգուր II-ը իր Սևանա լճի ավազանում թողած Մովսկի արձանագրությունում հայտնում է. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (?) ենթարկեց Արկուկե [ցեղի] երկիրը: Սարգուրեն ասում է.— Արշավեցի, գրավեցի Արկուկե (ցեղի) երկիրը, կտրեցի մինչև Ուրտեխե (երկիրը)»: Արձանագրության հրատարակչներից Գ. Մելիքիշվիլու կարծիքով, քանի որ Արկուկե երկիրը զբաղեցրել է Սևանա լճի հարավային ափը Մովսկ (նախկինում՝ Զաղալու) գյուղի շրջակայքում, ապա Ուրտեխեն (հեղինակի ընթերցմամբ՝ Ուրտեխինի) պետք է փնտրել Սևանա լճից հարավ-արևելք: Հայ. բանասիրության նշանավոր երախտավորներից մեկի՝ Գ. Ղափանցյանի կարծիքով այն համապատասխանել է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգին՝ թե՛ անվամբ և թե՛ տարածքով: Չնայած ուսումնասիրողները միակարծիք չեն Արկուկե երկրի տեղագրման հարցում<sup>1</sup>, այնուամենայնիվ Ուրտեխե երկրի անունը հիշատակող վերոնշյալ արձանագրության գտնվելու վայրը հուշում է, որ Սարգուր II թագավորը ռազմակալել է ներկայիս Վարդենիսի շրջանի տարածքը: Ըստ որում, դատելով տափարակ տեղանքից, որով հիշյալ շրջանը էապես տարբերվում է Սևանա

1 Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա. հ. Ա, Երևան, 1981, էջ 72: Տե՛ս նաև Գ. Ա. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, № 161.

2 Գ. Ա. Меликишвили. Указ. соч., с. 446. Այս տեսակետը պաշտպանում է նաև Ն. Հարությունյանը (Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 211—212):

3 Գ. Ա. Капанцян. Cretto armen'asa, Ереван, 1931, с. 104: Տե՛ս նաև Հ. Կարաբյուրյան. Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները.—«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, № 10, էջ 56:

4 Հ. Կարաբյուրյանը Արկուկե երկիրը տեղագրում է Արգիճի գետի ավազանում: Մանրամասն տե՛ս Օ. Օ. Карагезян. Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам.—«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1988, № 7, էջ 66—67:

լճի ավազանի մնացած հատվածներից, Սարգսյան II թագավորը պետք է հասած լինի Գեղամա ծովակի ավազանը արևելքից եզերող Սյունյաց լեռներին կամ Զանգեզուրի լեռնաշղթային, որովհետև հարթ և պաշտպանական հնարավորություններից զրեթե զուրկ այս երկիրը չէր կարող կասեցնել լավ կազմակերպված ու ղինված Արարատյան թագավորության զորքերին: Նման հարցադրման դեպքում անտարակույս է, որ Ուրտեխեն գտնվելու էր Սոթքի լեռնանցքից ու Սյունյաց լեռներից արևելք ընկած շրջանում:

Արարատյան թագավորների ռազմական անաշխատագրումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում առավել մեծ չափեր ընդունեց հաջորդ տիրակալի՝ Ռուսա I-ի օրոք (735—714): Պահպանվել է վերջինիս մի շատ հետաքրքիր ու պատմաստիքահարուստ տեսակետից արժեքավոր արձանագրությունը Մովսիս Կորյունի մերձակալքում, փորագրված Սեանա լճի ափին, բարձր ժայռի ծովահայաց կողմում: Արձանագրությունը, որի մոտ ներառված Արփա—Սեանա ջրատարը դուրս է գալիս լճափ, ժամանակին անմատչելի էր մարդկանց համար թե՛ դիմացից, որովհետև արձանագրությունը կրող ժայռի ստորոտը քերում էին լճի ափքները և թե՛ վերևից, քանի որ բևեռագրերին հասնելու համար անհրաժեշտ էր հատուկ հարմարանքներ ստեղծել: Պատմելով Սեանա լճի ավազան և դրանից արևելք ընկած երկրներ իր կատարած արշավանքի մասին, Ռուսա I-ը հայտնում է. «Ես այս երկրները մեկ արշավանքում նվաճեցի, ծառա դարձրի՝ Աղախու (երկիրը), Վելեթուխ (երկիրը), Լուերուխ (երկիրը), Արուկյան (երկիրը), — շոշա արքայի այս կողմից ծովային գավառում: Գուրկումել (երկիրը), Շանատույան (երկիրը), Թերիվիշայան (երկիրը), Ռիշուայան (երկիրը), [...] դուայան (երկիրը), Արիայան (երկիրը), Ջամանե (երկիրը), Եղկիմայան (երկիրը), Ելայան (երկիրը), Երելթուայան (երկիրը), Այդամանիու (երկիրը), Գուրիայան (երկիրը), Ալդերա (երկիրը), Պիրուայան (երկիրը), Շիլայան (երկիրը), Վիդուայան (երկիրը), Ատեզայան (երկիրը), Երիայան (երկիրը), Ազամերունե (երկիրը), — տասնինն արքայի այս կողմից ծովային գավառում՝ լեռնաշղթայի ստորոտում: Ընդամենը քսաներեք արքայի մեկ օրում (—արշավանքում) նվաճեցի: Մարդ, կին դեպի Բիախնել (երկիրը) քեցցի: Հարկային տարում եկա, կառուցեցի այս ամրոցները հենց այս երկրում (?) [...], Թեյշերախնե ամրոցը հոյակապ կառուցեցի, դրեցի անունը «Թեյշերայի քաղաք»՝ Բիախնել (երկիր) զորությունը Լուլույանների (=բարբարոսների) մեջ ամրապնդելու (համար)»<sup>5</sup>:

Այս արձանագրության պատմաստիքահարուստ քննությունը, ըստ էության, մի մեծ աշխատության նյութ է և խիստ աշխատատար, ուստի դրան իր ամբողջության մեջ անդրադառնալ չենք կարող: Առավել ևս, որ խնդրիս շահագրգռությունների տեսակետից, դրա կարիքը բացարձակապես չկա: Սակայն ելնելով նախնական հետազոտության արդյունքներից, կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ 19 երկրների<sup>6</sup> եթե ոչ մեծ, ապա նշանակալից մասը գտնվել է Արցախի, թերևս նաև Ուտիքի տարածքում: Ուշագրության արժանի է մի կարևոր իրողություն ևս՝ ցանկում բացակայում է Ուրտեխե երկրի անունը:

Հիշյալ երկրների տեղագրական ուսումնասիրության ասպարեզում որոշակի հաջողությունների է հասել սեպագրագետ Հ. Կարագյոզյանը, որը հոգևած է պատրաստել «Հայաստանի և լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունների սեպագիր տեղանունները» թեմայով: Հեղինակի սիրալիր համա-

<sup>5</sup> Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. հ. Ա, էջ 85: Տե՛ս նաև Դ. Ա. Мелюк II III в н. л. Указ. соч., № 266.

<sup>6</sup> Շատ դայթակղի է բոլոր 19 ցեղային երկրներն էլ տեսնել Արցախի և Ուտիքի տարածքում, որովհետև այդ թիվը կարծես թե համապատասխանում է Արցախի և Ուտիքի գավառների միացյալ քանակին, սակայն մի շարք երկրներ տեղադրվում են Սյունիքում:

ձայնությամբ, որի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը, տալիս ենք նրա տեղագրություններից մի քանիսը: Այսպես, արձանագրության Šanašuaini երկրանունը, որի մեջ «-ini»-ն ուրարտական վերջավորություն է, ինչպես հիմնավոր ցույց է տալիս հեղինակը, սխալ ընթերցման արդյունք է: Սեպագիրը փորագրած գրազրի սխալի հետևանքով բևեռագրերի մի խումբ միասին դրվելու փոխարեն քարին է հանձնվել երկու հատվածով և իրարից հեռու, իսկ այսպես կոչված «ՏԱ» վանկի ստորին լայն պարանոցով սեպը սխալմամբ փորվել է ոչ հորիզոնական դիրքով, որի հետևանքով սեպագրագետները կարծել են, որ գործ ունեն «Ծա» և «նա» վանկերի հետ: Սակայն վերոհիշյալ թյուրիմացությունները վերացնելուց հետո սեպերի միասնական խումբը կարգացվում է «Տու», իսկ երկրի անվանումը՝ «Տուտուա»: Զարգացնելով իր միտքը, հեղինակը հանդում է միակ ճիշտ եզրակացությանը, որ «Տուտուա»-ն հետագայի «Տրտուա» անվանումն է՝ դրված սեռական հոլովով: Ինչ վերաբերում է «Տրտուա»-ի «ր»-ին, ապա այն ածական է, որը հանդես է եկել ուշ ժամանակներում:

Նույնպիսի սխալ ընթերցման արդյունք է terušāini անվանումը, որի ճիշտ արտասանությունը եղել է Kerušā: Հեղինակը, սրբագրելով տեղանունը, այն կապում է Քարուհե անվան հետ, ցույց տալով, որ ցեղերի տեղաշարժի հետ կապված անունն տեղափոխվել է Արցախի հարավ-արևելյան շրջանները<sup>7</sup>: Սեպագրագետների սխալ վերծանության պատճառով Cisuā-ini երկրանունը կարգացվել է Rišuaīni, իսկ իրականում այն աղերս ունի Գիշի գյուղի անվան հետ և տարածքային առումով համապատասխանել է հիշյալ բնակավայրի շրջակայքին: Այս հարցադրումները սպառիչ պատասխան են ստացել Հ. Կարագյոզյանի աշխատության մեջ, ուստի նոր տեղադրություններին անցնելու կարիք չկա: Սակայն բևեռագիր արձանագրության տեղանունների մեջ կա մի առանձնահատուկ իրողություն, որի կողքից անցնել չի կարելի: Բերված տեղանունների գոնե նշանակալից մասը տրված է ոչ թե ուղիղ ձևով, այլ հայերենի սեռական հոլովաձևով, որի վրա, չգիտակցելով այդ հանգամանքը, բևեռագրի փորագրիչ-գրագիրը ավելացրել է բիայնական «-ini» վերջավորությունը: Հետևաբար, կարելի է լիակատար վստահությամբ ասել, որ Արցախի և հարևան Ուտիքի տարածքը առնվազն մ. թ. ա. VIII դարից բնակեցված է եղել հայկական ցեղերով: Հասկանալի է, որ ժամանակագրական այս շրջանը գծելով, մենք ի նկատի ունենք գրավոր աղբյուրի հիշատակությունը, քանի որ հիշյալ ցեղերը նշված տարածքներում չհայտնվեցին աստվածային հրաշքով ու անակնկալ: Վեր է ամեն կասկածից, որ նրանք այստեղ բնակվում էին անհիշելի ժամանակներից սկսած դեռ մինչև մ. թ. ա. VIII դարը:

Մովսիսարի արձանագրության մեջ լճից դեպի արևելք հիշված 19 երկրների մեջ զարմանալիորեն բացակայում է Ուրտեխ երկրի անունը: Անունն բացակայում է նաև Սարգուր II-ի «Տարեգրության» մեջ: Այնտեղ ասվում է. «Հենց այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Արկուկն (ցեղի) երկրի վրա: Ենթարկեցի Արկուկն (ցեղի) երկիրը, Ադախու (ցեղի) երկիրը, Լուերու (ցեղի) երկիրը, Նշումուա (ցեղի) երկիրը, Քամանիու (ցեղի) երկիրը, Կույալբա (երկիրը), Ուխունն երկիրը, Տերիա երկիրը: Քսան ամրոց (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Հարյուր քսան քաղաք մեկ օրում (—արշավանքում) նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը

<sup>7</sup> Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարավ-արևելյան շրջանում մինչև օրս էլ գոյություն ունի Քարահունջ անունով մի գյուղ, որը Քարուհե անվան հնչյունափոխված տարբերակն է, որի հիշատակությունը պահպանել է Մովսես Կաղանկատվացին (Մովսես Կաղանկատվացի. Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածություններ՝ Վարագ Առաքելյանի. Երևան, 1983, էջ 72. «Ի Քարուհե՝ փոքրագույն գիւղ մի», էջ 73. «Յորժամ չուեալ ի Քարուհե՝ կանայք յառաջ ելանէին ի գիւղաքաղաքէն Ամարասայ»:

կերա (-յուրացրի): Մարդ, կին այնտեղից հանեցի: Սարդուրեն ասում է.— Բանի մարդ իմ գնեքի (?) առջևից ճողոպրում էր և բռնեց (=գրավեց) Ուշքիա (ե) Բամ (լեռները), վերապաշարեցի, սպանեցի: Ուշքեր ճողոպրում էին, Բեյշեբան (=կայծակը) այրեց<sup>8</sup>: Սեպագրագետ Հ. Կարագյուղյանը գտնում է, որ հիշյալ երկրներից մի քանիսը գտնվել են Արցախի տարածքում, ուստի ենթադրելի էր դրանց շարքում նաև Ուրտեխի անունը: Հետեւաբար, ելնելով առկա արձանագրագիտական նյութի ընձեռած հնարավորություններից (չի բացառվում, որ նորահայտ նյութերը կարող են և կասկածի տակ առնել մեր ենթադրությունը), կարելի է ենթադրել, որ Ուրտեխ երկրի անվանումը դուրս աշխարհագրական բնույթ ունի և մի ինչ-որ ցեղային երկիր չի ներկայացնում: Այնպես, հավանականությամբ, Սեպագրագրի առկա տարածվող երկրամասը բնաշխարհագրական ինչ-ինչ հատկանիշի պատճառով կոչել են Ուրտեխ—Արցախ, որը, սակայն, եղած նյութի շրջանակներում դժվար է պարզել:

Ռուսա I-ի արշավանքներից հետո, Արարատյան թագավորության և Երվանդունիների պետության ժամանակաշրջանում, մեզ հետաքրքրող երկրամասը դուրս է մնացել սկզբնաղբյուրների ուշադրությունից և, փաստորեն, քաղաքական իրադարձությունների ոլորտում կբլին հայտնվում է Արտաշեսյան հարստության շրջանում: Մովսես Խորենացին, անդամադասելով Երվանդ թագավորի և Արտաշես I-ի պայքարին, Երվանդ Վերիշի և Ուրտեխներից հիշատակում է Ուտիք գավառը (=աշխարհ), սակայն ոչինչ չի հայտնում Արցախի մասին<sup>9</sup>: Իհարկե, այդ չի կարող վկայել Արցախի, որպես վարչական միավորի, բացակայության մասին, քանի որ ժամանակագրական առումով շատ շանցած, Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մեջ Արցախը Օրբիստենի անունով հիշատակվում է որպես Հայաստանի մարզ. «Հայաստանի ներսում կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի որթը հեշտությամբ չի աճում, նաև շատ հովիտներ, ոմանք չափավոր, ոմանք էլ շատ բերրի, ինչպես Արաքսի երկայնքով, որով Արաքս դետն է հոսում մինչև Աղվանքի ծայրը (=սահմանը) և թափվում է Կասպից ծովը, և սրա հետ Շակաշենը՝ սահմանակից Աղվանքին և Կուր դետին, հետո Գուգարքը: Ամբողջ այս երկիրը լիքն է հացահատիկներով, պտղատու և մշտադալար ծառերով. կա նաև ձիթենի: Հայաստանի մարզերից են Փավենեն և Կոմիսենեն և Օրբիստենեն, որը դուրս է բերում մեծաքանակ այրուձի: Խորձենեն և Կամբուսենեն՝ [Հայաստանի] մանահյուսային [մարզերն] են և շատ ձյունառատ, որովհետև մոտ են Կովկասյան լեռներին և Վիրքին ու Կողքիսին»<sup>10</sup>: Արցախ—Օրբիստենի համարժեքությունը, որի մասին վերը նշվեց, պատմագիտության մեջ վաղուց արդեն պարզված իրողություն է<sup>11</sup>, ուստի դրան այլևս չենք անդրադառնա: Սակայն ամբողջությամբ մեջբերելով հույն աշխարհագրագետի վերահիշյալ հաղորդումը, կփորձենք ընդհանուր գծերով որոշակիացնել երկրամասի սահմանները, անհրաժեշտու-

<sup>8</sup> Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի. հ. Ա, էջ 80, Գ. Ա. Мелникшвили. Указ. соч., № 155 6.

<sup>9</sup> Մովսիսի Խորենացու Պատմության Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան. Տփղիս, 1913, էջ 169 (սուր հասանէ առ Երուանդ յՈւտեացոց գաւառին, եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ անցէ զմանունն Արաշէս ի թագաւորութիւն իւրս):

<sup>10</sup> The Geography of Strabo, with an english translation by Horace Leonard Jones, in eight volumes, V, London, 1969, XI, 14, 4; Տե՛ս նաև Стратон. География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского. Л. 1964, XI, 14, 4: Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան. Երևան, 1940, 55—57:

<sup>11</sup> Հ. Կարագյուղյան. Արեւելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, էջ 56—57:

թյան դեպքում դիմելով այլևայլ սկզբնաղբյուրների օգնությանը: Ստրաբոնը Կուրի աջափնյակի հյուսիս-արևմտյան մասում տեղադրում է Շակաշենը, որը Կուր գետով սահմանակցում էր Աղվանքին: Դատելով «Աշխարհացոյցի» տվյալներից, ստրաբոնյան Շակաշենը ներառնելու էր Շակաշեն գավառն ու նրա շրջակա տարածքները, համապատասխանելով Մովսես Խորենացու հիշատակած Գարգմանացվոց խշխանությանը<sup>12</sup>, որի մասին կխոսվի ստորև: Այլ խոսքով, հիշյալ Շակաշենը զբաղեցրել է աշխարհացոյցյան Ուտիք աշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասը, տարածվելով մինչև Տրտու (ներկայումս՝ Թարթառ) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը: Ըստ Ստրաբոնի Շակաշենի հարևանությամբ հանդես եկող երկրամասը կոչվում է Արաքսենեի դաշտ, որի միջով հոսում է Արաքսը, սակայն դժվար չէ տեսնել, որ Կուրի ջրափնյակը Կուր և Ծրասի գետերի ջրկիցից մինչև Տրտու գետի և Կուրի ջրախառնուրդը ընկած շրջանում ոչ այլ ինչ է, բաց եթե Պատմահոր հիշատակած Ուտիք գավառը կամ աշխարհը: Շակաշենի և նշված Ուտիքի միացյալ տարածքը, որոշ տարբերություններով, համապատասխանել է աշխարհացոյցյան Ուտիք աշխարհի տարածքին: Այսինքն Արցախ—Օրբիստենեի արևելյան և հյուսիսային սահմանները մոտավորապես անցել են Արցախը աշխարհացոյցյան Ուտիքից սահմանազատող գծով:

Իսկ որո՞նք են եղել Արցախ—Օրբիստենեի մնացյալ սահմանները: Առաջին տպավորությունն այն է, որ այդ մասին ամսացի աշխարհագրագետը տվյալներ չի պահպանել, սակայն ինչպես ցույց կտա քննությունը, Ստրաբոնի տեղեկությունները լույս են սփռում նաև այս խնդրի վրա: Վերոբերյալ հաղորդման մեջ Օրբիստենեի հարևանությամբ հիշատակվում են ևս երկու մարզ՝ Փավենեն և Կոմիսենեն, որոնց տեղադրությունը լույս է սփռում մեզ հետաքրքրող խնդրի վրա: Փավենեն Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» ձեռագրերում հայտնի է ոչ միայն Փստյոդ այլև Փստյոդ տարբերակներով, իսկ մեկ այլ կապակցությամբ նաև Փստյոդ գրությամբ: Աշխարհագրագետի երկը Փավենեն անվերապահորեն համարում է Հայաստանի երկրամաս, իսկ Փավնիտիսը՝ մարերից գրավված երկիր. «Պատմությունը ասում է, որ Հայաստանը, նախապես փոքր, աճեց այնուհետև Արտաշեսի և Զարեհի ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին ... Երկուսն էլ մեծացան շրջակա ազգերից գրավելով զանազան գավառներ, Մարերից՝ Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան...»<sup>13</sup>: Նշված երկրամասերից ցայսօր որոշակի հայտնի է Կասպիանեն—Կասպի տեղադրությունը, որը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի տարածքին: Ինչ վերաբերում է մյուս երկուսին, ապա հավանական է ենթադրել, որ դրանք աշխարհագրական հերթականությամբ տարածվել են Կասպիանեն—Կասպից արևմուտք ընկած շրջանում, Մեծ Հայքի հարավ-արևելյան սահմանագլխին: Մեր կարծիքով, դրանց տեղադրությունը կարելի է որոշակիացնել՝ ելնելով Մեծ Հայքի թագավորության պետական սահմանագծից՝ մինչև Արտաշես I-ի տարածքային ձեռքբերումները: Արծրունյաց պատմիչի մի շատ արժեքավոր տեղեկությունից, որ նա հավանաբար քաղել է մեզ անհայտ մի հին աղբյուրից, պարզվում է, որ Ծրվանդ Վերջին արքայի օրոք Մեծ Հայքի թագավորության սահմանը Պարսկահայքի շրջանում անցել է Անձախիձոր գավառի արևելակողմով<sup>14</sup>, այսինքն Հեր և Զարեհանդ գավառները դեռևս հայոց պետության մեջ չէին

<sup>12</sup> Մովսես Խորենացի, էջ 113:

<sup>13</sup> Strabo, XI, 14, 5. «...ἐν Μηδων μὲν τῇ τε Κασιωπῇ καὶ Φρυγίῃ καὶ Βαστορεινῇ...». Մարաբոն, XI, 14, 5:

<sup>14</sup> Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 84:

մանում<sup>15</sup>։ Եվ քանի որ Կասպք—Փայտակարանի հյուսիսային սահմանը անցնում էր Երասխա և մասամբ Կուր գետերով, իսկ Նախճավանն էլ պատկանում էր Մեծ Հայքի թագավորությանը, ապա Հեր և Զարեանդ—Կասպք հատվածում հայոց պետության սահմանը, ամենայն հավանականությամբ, անցել է Կոտոր (Կարմիր), իսկ այնուհետև՝ Երասխա գետերով։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, իսկ աղբյուրագիտական նյութը վկայում է դրա օգտին, ապա ստրաբոնյան Փավնիտիսն ու Բասորոպեդան պետք է տարածքային համընկնեն համապատասխանաբար Մարդպետականին (Արեւելյան Վասպուրական) և Պարսկահայքին<sup>16</sup>։ Թե Փավնիտիս կամ Փավենե կամ Փանենե անունը ի՞նչ ծագում ունի և ինչու է տրվել Մարդպետականի տարածքին, առանձին լուրջ պատմաբանասիրական քննության խնդիր է, որը դուրս է սույն աշխատության հետաքրքրությունների շրջանակից։ Այսուհանդերձ, հիմնվելով ձեռքի տակ եղած որոշ նյութերի վրա, կարելի է րացատրության մի փորձ կատարել։ Արեւելյան Վասպուրականի տարածքում, այսինքն Մարդպետականում, «Աշխարհացոյցը» հիշատակում է Բաբեան դավառը, որը ձեռագրերում ունի նաև Բագան, Բաբան, Բաբանսևան և Խախուսեան տարրերից<sup>17</sup>։ Առաջին ընկալումն այն է, որ այս դավառանունը ծագում է բազ=աստված-ից կամ էլ Բաբոս (—Դիոնիսոս) աստծու անունից։ Սակայն առավել հին և որակյալ ձեռագրերում Բադան կամ Բադեան ընթերցումը ընդհանրապես չի հանդիպում, ուստի առավել հավանական է Բաբոս աստծու անվան հետ կապելը։ Բնական է, որ Բաբոսի պաշտամունքին նվիրված գավառանվան մեջ հունական «-OS»-ը չպիտի պահպանվեր և դավառը պիտի ստանար Բաբեան ձևը, որի աղավաղումն է րադամթիվ ձեռագրերի և «Զորանամակի» «Բաբան» տարրերից<sup>18</sup>։ Միաժամանակ, գրեթե կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ Բաբեանի որպես Բաբոս աստծու պաշտամունքին նվիրված գավառի փաստը ծանոթ է եղել գրիչներին, որոնցից մի քանիսը այն դարձրել են «Բաբոսեան» կամ «Բաբուսեան»՝ նպատակ ունենալով գավառանվան իմաստոր հասկանալի դարձնել ընթերցողներին։ Սակայն, միաժամանակ, ակերբախ է, որ Բաբոսը հայկական հեթանոսական աստվածների ծաղկաբույլին չէր պատկանում, հետևաբար նրա մուտքը հայ իրականություն պետք է կապված լիներ հունականության կամ հելլենիզմի զարգացման հետ, երբ հայկական աստվածությունները նույնացվում էին հունական հեթանոսական համապատասխան աստվածությունների հետ, օգտագործվում սկզբում դուզահեռ, իսկ այնուհետև երբեմն էլ առավելություն տալով եկամուտ աստվածության անվանմանը։ Համեմատյան դեպս այս դեպքում օտար անվանումը դուրս է մղել հայկական համարժեքը և ի վերջո իր անունը հաղորդել գավառին։ Միանգամայն հասկանալի է, որ նման րացատրության դեպքում պետք է հարց ծաղի, թե հայկական հեթանոսական որ աստվածությունն է եղել Բաբոսի համարժեքը կամ դուզահեռը և պահպանվե՞լ է արդյոք նրա անունը վարչական նույն միավորի վրա։ Մեր կարծիքով, որը ստորև ցույց կտանք, Բաբոսի աստվածության համարժեք է համարվել Վա-

15 Նորայր Բյուզանդացին Թովմա Արծրունու երկում հանդիպող «ի հետևի ղորս անդ» (էջ 84) արտահայտությունը իրավամբ սրբագրել է «ի Հեր եւ Զարուանդ», որով հստականում է հայ-մարական ստեղծագործը (Հայկական բառաքնություն. Կ. Պոլիս, 1880, էջ 86։ Տե՛ս նաև Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Ժան. 67, էջ 513)։

16 Բ. Հ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի.—Պատմա-բանասիրական հանդես, 1989, № 2, էջ 26—28։

17 Բ. Հ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի.—«Բանբեր նրեանի համալսարանի», 1983, № 3, էջ 112։

նատուրը, որը հյուրընկալության աստվածն էր<sup>18</sup>, վանատուրը այլ անունով կոչվել է նաև «Արամազդ Օտարասէր» կամ «Հիւրընկալ»<sup>19</sup>, նրա մեհյանը գտնվում էր Դիցավանում կամ Բազավանում, իսկ նրան նվիրված տոնախմբությունը կատարվում էր Նավասարդի առաջին օրը, ինչպես հավաստում է «Հայսմաւուրքը»<sup>20</sup>: Մովսես Խորենացին, օգտվելով Բարդաթանի «Պատմութիւնից», հայտնում է, որ վերջինս «պատմէ ի մեհենիցն պաշտամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաթանայ քրմապետի ի Բագնացն աւանի, որ և ի Բագրևանդ գաւառի, բագին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացեն, և ընդունիցին հիւրք երեկոթիւք: Յորում և զկնի վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամին նորայ, ի մուտն նաւասարդի»<sup>21</sup>, Ղ. Ինճիճեանը, առաջնորդվելով Պատմահոր այս վկայությամբ, գտնում է, որ կառուցված բագինը նվիրված էր Վանատուրին կամ հյուրընկալության աստծուն<sup>22</sup>: Նրա տոնախմբությունը կատարվում էր նոր տարվա սկզբում, այսինքն ներկա հաշվարկով օգոստոս ամսին և ամենաբեր նոր պտղոց տոնին, երբ հասունացել են պտուղները: Թերևս այս պատճառով էլ որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ հիշյալ աստվածությունը հնում առնչվել է բնության փթթմանը և պտղաբերմանը: Տոնախմբությունը ընթացել է երգերով, պարերով, մրցություններով ու զանազան այլ հանդիսություններով<sup>23</sup>:

Բերված նյութերի ծանոթությունից առաջին տպավորությունն այն է, որ Բաքոս-Դիոնիսոսի և Վանատուրի միջև ընդհանրություն գրեթե չկա: Սաևայն առավել խոր քննությունը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, բուսականության, խաղողագործության և գինեգործության հովանավոր Դիոնիսոս-Բաքոսը<sup>24</sup>, որին նվիրված տոնախմբությունները կատարվում էին տարին շորս անգամ, որոշակի աղերս ունի Վանատուրի պաշտամունքի հետ, կապված խաղողի և այլ պտուղների բերքահավաքի և գինու պատրաստման հանդիսությունների հետ<sup>25</sup>, որոնք մեծ ճոխությամբ անցկացվում էին նաև հին Հայաստանում և որոնց քրիստոնեականացված ձևերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Թերևս այս հանգամանքն էլ հիմք է հանդիսացել, որ երկու աստվածությունները նույնացվեն կամ համադրվեն, որովհետև մյուս հատկանիշները նրանց միմյանցից հեռացնում են: Ելնելով կատարված քննությունից, տեղին է մտածել, որ Ստրաբոնի հիշատակած Փավենե—Փանենե—Փավնիտիսը բնավ էլ առեղծվածային անուն չէ, ինչպես ընդունված է կարծել: Եթե հյուրընկալության աստվածը կոչվում էր Վանատուր, ապա ենթադրելի է աստվածության «Վանենան» (=հյուրընկալության) անվանումը, իսկ դա հունական տառադարձման դեպքում կարող էր և հավանաբար

18 Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց. Տփղիս, 1909, § 836 (սեւ ղիշատակ վկայիցն բերելոց ժամադրեաց ի տօն մեծ հոլակել, սնոտեացն պաշտաման ի ժամանակի՝ դիցն Ամանորոյ ամենաբեր նոր պտղոց տօնին, Հիւրընկալ դիցն Վանատուրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղոշ պաշտէին յուրախութեան նաւասարդ աւուր: Զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի երանելուն Յովհաննու և սրբոյ վկային Աստուծոյ Աթաղինէի՝ յայնմ աւուր խմբեալ ի նմին յաւանին տօնեացեն):

19 Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանակականք (Քրոնիկոն). Վենետիկ, 1818, Բ, էջ 240:

20 Ղ ու կ ա ս Ի ն ճ Ի ճ ե ա ն. Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի. Կ. Գ. Վենետիկ, 1835, էջ 180:

21 Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ի, էջ 201—202:

22 Ղ. Ինճիճեան. Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. Վենետիկ, 1822, էջ 409:

23 Ղ. Ա ի շ ա ն. Հին հասարակ կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց. Վենետիկ, 1895:

24 Мифологический словарь, сост. М. Н. Ботвинник. М. А. Коған, М. Б. Рабинович, Б. П. Селецкий. М., 1965, с. 89—91.

25 Նույն տեղում, էջ 91—92:

ստացել է Վաչագի գրությունը, քանի որ հայերենի «վա»-ն արտահայտելու համար հունարենը չէր կարող օգտագործել «В»-ն, որ այն ժամանակներում «ր» էր արտասանվում: Ուստի հույն աշխարհագրագետը կամ նրա օգտագործած աղբյուրի հեղինակը կամ պետք է օգտագործեր «ω» երկհնչյունը, որ ձայնավորից առաջ «վա» էր հնչում կամ էլ վերջինիս արտասանությամբ մոտ կանգնած «Վ» հնչյունը: Տառադարձելով և միաժամանակ հունականացնելով «Վանեան»-ի վերջավորությունը, հույն հեղինակը վերջինս վերածել է Փառչյւ-ի: Նման հայեցակետի դեպքում պետք է ենթադրել, որ, հակառակ ընդունված տեսակետի, Փավենեն և Փանենեն ընթերցումներից պետք է առաջնությունը տալ Փանենին, եթե իհարկե առաջինի «վա»-ը «վա»-ի աղավաղում չէ: Սակայն բացատրությունը բարդությունների առաջ է կանգնում այն տեսակետից, որ ունենք ոչ միայն Փառչյւ, այլև Փառչյւ-ը ընթերցումները, որոնց մեջ «վա»-ը առկա է երկուսում էլ: Այս հանգամանքը պատճառ է դարձել, որ որոշ ուսումնասիրողներ իրենց իրավունք են վերագրել երկու տարբերությունների հիման վրա անունս սրբադրել Փառչյւ-ը, որին համահնչյուն է Փառչյւ-ը:

Հայկական «Վան»-ը ծագում է իրանական wahana «բնակություն» ձևից, որն էլ իր հերթին առաջացել է առավել նախնական vasa-na-ից (բնակություն), որը պահպանել է սանսկրիտերենը: Քանի որ «հարևան» (=դրացի, դրկից), հարազատ, հարակաշ բառերի «հար»-ը որպես առանձին ձև հայերենում գոյություն չունի, ապա Հ. Աճառյանը իրավացիորեն ենթադրել է, որ նշված բառերն ամբողջությամբ իրանական ծագում ունեն, հետևաբար «վան»-ը իրանյան բառ է: Դրա մասին է վկայում նաև ձ մասնիկով կազմված հ. պրս. awahana բառը, որը հայերենում վերածվել է «աւան»-ի<sup>27</sup>: Վանատուրի «վան»-ը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ «wahan»-ն հայերենում վերածվել է «վան»-ի, սակայն լեզվաբանական տեսակետից չի բացառվում, որ որոշ բարբառներում կամ Մարդպետականի իրանական խոսվածքներում «wahan»-ի «հ»-ը վերածվեր «յ»-ի և այնուհետև «վա»-ի, որի հետևանքով այն կարող էր ձևով բերել «wau» տեսքը, որը և կարող էր հույն աշխարհագրագետի կամ նրա աղբյուրի հեղինակի համար հիմք ծառայել այն Փառչյւ-ի վերածելու համար: Սակայն չի բացառվում, որ Փառչյւ-ի ծաղումը բուրբուլին այլ բացատրություն ունի: Հռոմեական Faunus աստվածը, որ անտառների ու դաշտերի, հովիվների ու անասունների հոտերի հովանավորն էր<sup>28</sup>, իր էությունը համընկնում էր Վանատուրի պաշամունքին, ուստի հույն աշխարհագրագետը հայացված կամ դեռևս չհայացված «վան»-ը զուգադրել է լատինական աստվածությանը, որոնք համընկնում էին ե՛րբ Բովանդակությամբ, և՛ անունով, ու երկրամասի անունը մատուցել Faune գրությամբ:

Այս հարցի վերջնական լուսարանումը թողնելով ապագային, կարող ենք այժմ որոշակիորեն նշել, որ Փավենեն—Փանենեն—Փավենեն—Փավնիտիսը զբաղեցրել է Մարդպետականի տարածքը, ուստի Ստրաբոնի վերոհիշյալ հաղորդման մեջ Փավենեի և Օրբիստենեի միջև գտնվող Կոմիսենեն (Κομισσην) աշխարհագրական տեսակետից կարող է նույնանալ Սյունիքի հետ: Մենք լիովին գիտակցում ենք, որ շատերի համար ոչ միայն անսպասելի, այլև անընդունելի տեղադրություն ենք առաջարկում, սակայն մատուցվող տեղորոշումը բխում է հույն աշխարհագրագետի երկի տրամաբանությունից, երկրամասերի թվարկման հերթականությունից ու աշխարհագրական դասավորությունից, որովհետև ինչպես Արաքսենեի դաշտին հաջորդում են

<sup>26</sup> Strabo, էջ 322, ծանոթ. 1:

<sup>27</sup> Հ.ր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. 7, Երևան, 1979, էջ 302—303:

<sup>28</sup> Мифологический словарь, с. 256. Слово նաև Латинско-русский словарь, составл. И. Х. Дворецкий. М., 1976, с. 418.

Շակաշենն ու Գուգարքը, կազմելով Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան սահմանային երկրամասերի անընդհատ շարք, այնպես էլ Փավնենեն, Կոմիսենեն և Օրբիստենեն ներկայացնում են մեկ այլ շարք, որը ձգվում էր հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք ուղղությամբ: Այլ խոսքով, կարելի է հաստատորեն պնդել, որ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ու Ստրաբոնի Կոմիսենեն տարածքային առումով լիովին համընկնում են: Բնական է, որ այդ պարզելուց հետո անհրաժեշտություն է ծագում պատասխանել այն հարցին, թե ինչ հարաբերության մեջ են գտնվում հիշյալ տեղանունները:

Ստրաբոնը Կոմիսենեն անունով երկու երկրամաս է հիշատակում, որոնցից մեկը, ինչպես նշեցինք, Սյունիքն է, իսկ մյուսը գտնվել է Պարսկաստանում<sup>29</sup> և համապատասխանել է «Աշխարհացոյցում» հիշատակված Կոշմ կամ Կոմշ աշխարհին, որը մտնում էր Նրանշահրի խորասանի կամ Արևելյան քուստակի մեջ<sup>30</sup>: Մենք հակված ենք կարծելու, որ պարսկական Կոմշ—Կոմիսենենի գրությունն ազդել է հայկական Կոմիսենենի ուղղագրության վրա, ուստի գտնում ենք, որ վերջինս մեզ է հասել ոչ անաղարտ վիճակում: Ամենից առաջ ենթադրելի է, որ կարող էին շփոթվել հունարեն «Κ» և «Σ» տառերը, իսկ պարսկական Կոմիսենենի ազդեցությամբ «μ»-ի կարող էր վերածվել «ν»-ն, հետևաբար, հայկական Կոմիսենենի նախնական տեսքը պետք է լիներ Σωγιστην: Եվ քանի որ հունական «ω»-ն արտահայտում է հայերենի «օ» կապակցությունը, ապա Ստրաբոնի Կոմիսենեն ոչ այլ ինչ է, բաց եթե Սովինսենեն կամ Սունիսենեն, որը փաստորեն անունով ևս անմիջականորեն կապվում է Սյունիքի հետ: Սեպագրագետ Հ. Կարապոյանի կարծիքով, չի բացառվում, որ «Κ»-ի և «Σ»-ի ոչ մի շփոթ էլ տեղի չի ունեցել: Կոմիսենենի «Κ»-ն, ըստ նրա, կարող է և նախնական լինել և միայն ավելի ուշ հնդեվրոպական լեզուներին հատուկ հնչյունափոխական օրինաչափություններով վերածվել է «Σ»-ի: Այլ խոսքով, Սյունիքի անվանումը սկզբնապես հնչել է Կյունիք (Կիւնիք): Այսպես թե այնպես, երկու հնարավոր տարբերակների դեպքում էլ լեզվական քննությունը, մեր խորին համոզմամբ, գալիս է ամրապնդելու այն տեսակետը, որ Կոմիսենեն տարածքային առումով համապատասխանել է Սյունիքին, որով և ճշտվում են Արցախ—Օրբիստենենի արևմտյան սահմանները, որոնք, բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, անցել են նույն սահմանագծով, որով միմյանցից բաժանվում էին Մեծ Հայքի Արցախ և Սյունիք աշխարհները<sup>31</sup>: Օրբիստենեն—Արցախի հարավային սահմաններն անցել են Երասխ գետով, որի մասին Ստրաբոնը, ցավոք, ուղղակի տեղեկություն չի պահպանել: Սակայն ելնելով այն իրողությունից, որ Կասպքը տարածվում էր մինչև Փավնիտիս—Մարդպետական և որ այն համապատասխանում էր Փայտակարանին, որի հյուսիսային սահմաններն անցնում էին Երասխով<sup>32</sup>, կարելի է անվարան Երասխը ճանաչել Արցախ—Օրբիստենենի հարավային սահմանագրուիս<sup>33</sup>: Ստրաբոնի հիշատակած Արաքսենների դաշտը տարածվել է բնականաբար ոչ միայն Երասխի կամ Արաքսի ձախ, այլև աջ ափին, հետևաբար աջափնյա

<sup>29</sup> Strabo, XI, 9, 1. ...μέρη οὗτοι τῆς Παρσωνυτῆς ἢ τῆς Κωμιστηνῆς καὶ ἡ Χωρσην...

<sup>30</sup> Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու յաւելութեամբ, նախնեաց. Վենետիկ, 1881, էջ 40:

<sup>31</sup> Նույն տեղում, էջ 33: К. П. Патканов. Армянская география VII века. СПб., 1877, с. 19. Ա. Գ. Արաքսի անունը. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը. Երևան, 1944, էջ 350:

<sup>32</sup> Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու, էջ 33: К. П. Патканов. Указ. соч. с. 19—20. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 350:

<sup>33</sup> Արցախ աշխարհի սահմաններին մանրամասնությամբ կանգնող Մեծ Հայքի վարչական բաժանման հետ կապված:

Արաքսենեն, որը հույն աշխարհագրագետի մոտ վարչական հատուկ անվանում չունի, իրականում Կասպիանն է— Կասպի մի մասն է։

Ի մի բերելով կատարված քննության արդյունքները, գալիս ենք միակ ընդունելի եղրակացությանը, որ շնայած Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանումը դեռևս բացակայում էր, բայց Արցախը որպես բնաշխարհագրական և վարչական միավոր արդեն ձևավորված էր։ Ըստ որում, ինչպես կբացահայտի հետագա շարադրանքը, տարածքային առումով այն դրեթե համընկնում է Մեծ Հայքի աշխարհացույցյան Արցախ աշխարհին։

Հարցի քննությունն ամբողջական չէր լինի, եթե շանդրադառնալիս մի խնդրի հետ։ Սեպագիր արձանագրությունների լեզուն չի տարբերակում «ու» և «ո» հնչյունները, այսինքն թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը տրվում են «ու» գրությամբ։ Սակայն Օրբիստենն անվանաձևը վկայում է, որ Ուրտեխեն հնչել է Օրտեխի։ Ավելի ուշ հայկական աղբյուրների Արգախ անունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ կատարվել է  $o > a$  հնչյունափոխությունը, որը հատուկ է հնդեվրոպական լեզուներին։ Այլ խոսքով, այդ կարող էր կատարվել այն դեպքում, եթե Կուրի և Նրասխի միջադեպը բնակեցված լիներ հնդեվրոպական հայկական ընկալությամբ։ Բոլոր «պատմագիտական» մարզանքները՝ նշված շրջանում աղվանական կամ կովկասյան ցեղերին ազդակից բնակչություն տեսնելու վերաբերյալ, անիմաստ են ու անպտուղ։

Արցախի հաջորդ հիշատակությունը<sup>34</sup> վերաբերում է հույն աշխարհագրագետ Կղավգիոս Պտղոմեոսին, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով երկրամասը մատուցվում է մեկ այլ անունով։ Նկարագրելով Մեծ Հայքի թագավորությունը, հույն հեղինակը առանձնացնում է Եփրատի, Կուրի և Նրասխի միջև ընկած շրջանը, տեղեկացնելով հետևյալը. «Χώρα δὲ εἴσιν ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ἐν τῷ ἀπολαμπνομένῳ μετὰ τὸν Εὐφράτου καὶ Κύρου καὶ Ἀρᾶξου ποταμῶν τμήματι παρὰ μὲν τὰ Μοαγικά ὅρη ἢ Καταρζηνὴ ὑπὲρ τοῦ καλοῦμένου Βόχας· παρὰ δὲ τὸν Κύρον ποταμὸν ἢ τε Ὡβαρηνή καὶ ἢ Ὡτηνῆ, παρὰ δὲ τὸν Ἀρᾶξην ποταμὸν ἢ τε Κολθηνή καὶ ἢ ὅτι· αὐτῶν Σοδοῦαχην, παρὰ δὲ τὸν Παρυάδρην το ὄρος ἢ τε Σιραχηνή καὶ ἢ Σαχաχηνῆ» («Հայաստանում՝ Եփրատ և Արաքս գետերի միջև և Մոսրական լեռներով շրջափակված հատվածում կան [հետևյալ] մարզերը. Կատարգենե, Բոքեր կոչվողներից վեր, Կուրոս գետի մոտ՝ Օբարենե և Օտենե, Արաքս գետի մոտ Կոլթենե և Նրանից ներքև՝ Սոդուկենե, Պարյուադրես լեռան մոտ՝ Սիրաքենե և Սակասենե»)<sup>35</sup>։ Հարկ է նշել, որ Մեծ Հայքի պտղոմեոսյան նկարագրությունը ցայսօր չի ստացել իր գիտական արժեքավորումը։ Ուսումնասիրողներին այն պատկերանում է որպես Մեծ Հայքի առանձին հատվածների նկարագրություն, որտեղ տեղ են գտել 20-ի շուրջ երկրամասեր, սակայն ինչպես ստորև կտեսնենք, այն տալիս է հայոց պետության լիակատար վարչական բաժանումը, որը պատմական իրողություն էր մ. թ. II դարում։ Καταρζηνή-ն, որ հայտնի է Κοταρζανή, Κοραζηνή, Κοταρζηνή, իսկ լատինական թարգմանությունների մեջ նաև Cotazene Cothzene տարրնթերցումներով, Քիպերթը սրբագրում է Κολαρζηνή և նույնացնում Մեծ Հայքի Կալարջք կամ Կղարջք գավառանվան հետ<sup>36</sup>։ Ս. Երեմյանը ուղղագույն է համարում Κοταρζανή-ն և վերջինս համարում է Գողերձական

<sup>34</sup> Մեծ Հայքի թագավորության մանրամասն նկարագրություն ունի նաև Պլինիոս Ավագը, սակայն այն առավելապես վերաբերում է պետության ամբողջ տարածքին ու սահմաններին, իսկ աշխարհներն ու գավառները որպես վարչական միավորներ չեն հիշատակվում։

<sup>35</sup> Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Paris, 1901, v. 12, 4 (Թարգմանությունը Գ. Մուրադյանի)։

<sup>36</sup> Նույն տեղում, էջ 937, ծան. 4։

անվան հունական տառադարձում, որը համապատասխանում է Ստրաբոնի երկի *Ματαρζηνή* Մոսքիկեն<sup>37</sup>, Սակայն հետագա շարադրանքը մեզ է մատուցում մի շարք հակասություններ: Ըստ հեղինակի Կոդերձական կուսակալությունը իր մեջ էր առնում մեսխ կամ մոսխ ցեղով բնակված Անարա և Սամցխե գավառների տարածքը, որոնք մ. թ. 37 թ. պայմանագրով ընդմիջտ դուրս են մտնում Մեծ Հայքի սահմաններից: Բնական է, որ այս հարցադրումից հետո անհասկանալի է մնում *Κοταρζηνή*-ի հիշատակությունը Մեծ Հայքի մեջ II դարում: Թե այս եզրակացության հիմքում ինչ շարժառիթներ կան, դժվար է ասել, որովհետև հեղինակը սովորություն չունի իր աշխատանքային խոհանոցը բացահայտելու, սակայն կարելի է որոշակիորեն նշել, որ Ս. Երեմյանը դրանից առաջ կիսում էր գերմանացի աշխարհագրագետի կարծիքը: «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի» աշխատության մեջ նա գրել է. «Կղարջք—Բ4—վրաց. յლარჯჳთი Կլարջեթի, հուն. Καταρζηνή, Calarzene (Ptol., V. 12.4)»<sup>38</sup>: Մանթանալով Գ. Մելիքիշվիլու «Հին Վրաստանի պատմության շուրջ» աշխատությանը, կարելի է ենթադրել, որ Ս. Երեմյանի տեսակետների փոփոխությունը կատարվել է վերջինիս ազդեցությամբ: Վրաց պատմաբանը, ինչպես դրանից առաջ ենթադրել էր Պ. Ուշակովը<sup>39</sup>, գտնում է, որ Պտղոմեոսի հիշատակած Կատարզենեն համապատասխանում է բևեռագիր արձանագրությունների Կատարզա երկրին և պահպանվել է վրացական Գոդերձի անվան (Սամցխե և Անարա գավառները կապող լեռնանցքը կոչվում է Գոդերձի) մեջ<sup>40</sup>: Նրա ենթադրությամբ Կատարզենեն նույնական է Ստրաբոնի հիշատակած *Χορζηνή*-ին<sup>41</sup>, սակայն, միաժամանակ, չի բացառում, որ շնայած ուսումնասիրողների կասկածներին, Կատարզենեն անունը հավանաբար պահպանվել է Կղարջք ցեղի և Կլարջեթի երկրամասի անունների մեջ<sup>42</sup>: Մեր կարծիքով ևս, *Καταρζηνή*-ն նույնական է Կղարջք-Կղարջին, ոչ միայն այն պատճառով, որ հնարավոր է  $t > l$  հնչյունափոխությունը<sup>43</sup>, այլև այն տեսակետից, որ մ. թ. I դարի 30-ական թթ. Գոդերձի լեռնանցքի շրջակա տարածքը, այսպես կոչված Գոդերձականը, անցել է Վիրքի թագավորությանը, ուստի և չէր կարող արտացոլվել Մեծ Հայքի նկարագրության մեջ: Մյուս կողմից, Կատարզա, Կղարջք և Կլարջեթի անվանումները բնավ էլ չեն վկայում, որ կատարվել է  $k > g$  հնչյունափոխություն, առավել ևս որ վրացերենում բաղաձայնները կայուն են և հնչյունափոխությունների չեն ենթարկվում: *Καταρζηνή*- Կղարջքը II դարում անհամեմատ մեծ տարածք էր ընդգրկում, քան V դարում, ուստի և իր բնաշխարհագրական ու տնտեսական ամբողջությամբ կազմել է առանձին աշխարհ, ներառելով նաև Արտահանի գավառը<sup>44</sup>:

(Շարունակելի)

<sup>37</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 720, 725, Strabo, XI, 2, 18:

<sup>38</sup> Ս. Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի. Երևան, 1963, էջ 59:

<sup>39</sup> П. Н. Ушаков. К походам урартийцев в Закавказье в IX и VIII вв. до н. э.—«Вестник древней истории», 1946, № 2, с. 37.

<sup>40</sup> Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 104, 114, 115 և հտ. նույնի՝ Урартские клинообразные надписи, № 20, 21, 22, 23, 127, 128:

<sup>41</sup> Նույն տեղում, էջ 137:

<sup>42</sup> Նույն տեղում, էջ 114:

<sup>43</sup>  $t > l$  հնչյունափոխության վրա մեր ուղարկությունը դեռևս 1970-ական թթ. հրավիրեց. ուրարտագետ Հ. Կարադոզյանը: Այն առաջին անգամ ցույց է տվել Ի. Դյակոնովը, ապացուցելով *Tugdammi*-ի (АВН11У № 7.а) և *Λύγδαμι*-ի (Strabo, I, 3, 21) համարժեցությունը (տե՛ս АВН11У, № 78, ծան. 3 և 5, История Мидии, М.—Л. 1956, էջ 240):

<sup>44</sup> Բ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի Գոդարջ աշխարհը ըստ «Աշխարհացայց»-ի.—տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 2, էջ 177—178: